

בפתח הקובץ

אָדָם קוֹבֵעַ לוֹ פְּנֵה בִּיקוּם
וְצֹהַר פּוֹתֵחַ לְעַמַּת הַיָּם
וּמְבִיט לוֹ כִּדְ אֶל הַזָּרִם שְׂנִיף:
זֶהָב וְדָם.

וְלֵב יֵשׁ לְאָדָם וְנִימִים בְּלֵב
וְאֶלֶּה מְרַעֲדוֹת הַדָּם שְׂבִגוּ,
וּפְעַם בְּפְעַם אֶל זָרִם הַיָּם
נִמְשָׁף הַלֵּב.

וּפְעַם בְּפְעַם מְתַעֲלֶה הָרוּחַ,
כְּמוֹ גַּתִּיּוֹת רוֹטְטוֹת יוֹמָם וְלַיִל.
וּפְעַם בְּפְעַם אֶל זָרִם הַיָּם
נוֹפֵל הַצֵּל - - -

וְיָד יֵשׁ לְאָדָם לְנִטֵּעַ לוֹ גֵּן
וְלְהַצִּיב לוֹ בַּיִת עַל חוֹפוֹ שֶׁל יָם,
אֵד שׁוֹכֵב הָאָדָם וְהוֹגֶה בְּחוּל:
זֶהָב וְדָם...

אורי צבי גרינברג, אנקראון על קטב העצבון,
כל כתביו, א: 150

פעילותו המחקרית המבורכת של פרופ' יהודה פרידלנדר הניבה עשרות מחקרים בתחומי השירה והפרוזה העברית בעת החדשה, אף שאת פינתו בעולם המחקר קבע במאמציו להבין את ייחודה התרבותי והספרותי של הספרות העברית בתקופת ההשכלה. היכרותו העמוקה עם התרבות האירופית בת הזמן ועם ספרותה לצד בקיאותו המובהקת בספרות ההלכה פתחו בפניו אופקים חדשים לבחינת התפתחותה של הספרות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, התבוננות מעמיקה בהיבטיה הסטיריים של ספרות זו ובחינת הקשרים המורכבים שבין ההלכה והספרות.

הדייקנות, ההקפדה על הפרטים הקטנים ובהירות המחשבה מאפיינים את עבודתו המחקרית של פרופ' פרידלנדר, ובה בעת היא מתייחדת גם במשיכה הרפתקנית ומפרה אל הסף, אל הגבול, אל הצד שמעבר. הניעות המתמדת אל האחר לצד העמדה הביקורתית כלפיו, וכן הימצאותו בטריטוריות תרבותיות שונות בעת ובעונה אחת, אפשרו לו פרישה רחבה של פרספקטיבות מחקר ומפגש מתמיד של התגוששות בין ודאות לספקנות, בין בחינה אינטלקטואלית לראיית מעמקים רגשית ונפשית. במסכת חייו של פרופ' פרידלנדר שזור עולמם הרוחני של המשכילים העבריים שאת כתביהם חקר, כשם שחיפשו המתמיד אחר יסודות של סטירה, של אירוניה ושל הומור הקושרים בין מושאי מחקריו לאישיותו המיוחדת כבבואת-השתקפות.

במהלך שנות עבודתו האקדמית הנחה פרופ' פרידלנדר עשרות רבות של תלמידי מחקר. הוא ליווה מרחוק, בדאגת אב, את נטיעתם בעולם האקדמי תוך שהוא מקפיד להעניק להם את מרחב העצמאות הנדרש להתפתח בתוכו. התפקידים הרבים שבהם כיהן – כממשיכו של פרופ' ברוך קורצווייל ז"ל בראשות המחלקה לספרות עברית ולספרות משווה, כדקן הפקולטה למדעי היהדות ולמדעי הרוח וכרקטור אוניברסיטת בר-אילן לצד פעילותו האינטנסיבית בוועדותיה השונות של האוניברסיטה – לא המעיטו מעולם מהתמסרותו להוראה ולתלמידיו הרבים, ואף הדגימו בפניהם הלכה למעשה את חשיבותה של נקיטת עמדה ללא מורא וללא משוא פנים.

קובץ מיוחד זה, המוגש בהוקרה עמוקה לפרופ' פרידלנדר ליובלו השבעים, גרעינו בכנס שערכה המחלקה לספרות עם ישראל לציון פרישתו לגמלאות, בנושא: "אזורי גבול בספרות העברית החדשה". לרגל כינוסו של קובץ זה הורחבה היריעה המחקרית, ונכללו בו מגוון תחומים המשקפים את פועלו המחקרי של בעל היובל.

החטיבה הראשונה – "השכלה על הסף" – כוללת היבטים שונים בספרות ההשכלה ובמאפייניה הלימינליים. מאמרה של טובה כהן, שהוא כעין מבוא לקובץ כולו, ממפה את מפעלו המחקרי של פרופ' פרידלנדר, וקושר באופן אנלוגי בין מאפייניה הלימינליים של ספרות ההשכלה – הממוקמת באזור גבול תרבותי שבין המסורת היהודית הדתית לספרות האירופית בת זמנה – ובין ייחודו של פרידלנדר כחוקר, הנתון בין טריטוריות תרבותיות שונות ואף מנוגדות. יפה ברלוביץ מבקשת לקרוא מחדש ביצירתו הבלטריסטית של זאב יעבץ, כניסיון לגיבושה של פואטיקה "יהודית" וכדרך ליישומה ביצירתו הספרותית כמודל ליצירה ארץ-ישראלית מקומית. מאמרה של מיכל ארבל דן בסיומיהם של ארבעה סיפורים של ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים), ובקושי של המחבר להביא את הרומנים שכתב לסיום סגור ויציב בנוסח המסורתי של הרומן האירופי במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ובנוסח הרומנים שפרסם מאפו. את הקושי היא

מנמקת בהתנגשות בין תפיסות של יציבות החברה, התרבות ועולם הערכים, העולות מן הסיומים הקונבנציונליים של הרומן האירופי המסורתי, לבין תפיסתו של אברמוביץ את אי-היציבות שבחיי היהודים בתחום המושב ואת היעדר הפתרון למשברי קיומם. במוקד מאמרה של חמוטל צמיר עומד בירור היסטורי והיסטוריוגרפי של תנאי הנוכחות וההיעדרות של נשים בתנועת ההשכלה ובתנועה הלאומית בראשיתה. הכותבת מבררת את תנאי האפשרות או האי-אפשרות של סובייקט נשי כותב, והערוצים שבהם מתאפשרת יצירת נשים ושבהם מוכתב אופייה המסוים. שאלה זו חורגת מפרשנות היצירות-כשהן-לעצמן, וחותרת לשילוב של תולדות יצירת הנשים העברית עם תולדותיה (הממוגדרים) של תנועת ההשכלה ושל התנועה הלאומית בראשיתה. את החטיבה הראשונה חותם מאמרה של זיוה שמיר, העוסק בפואמה "קוצו של יוד" ל"ל גורדון – כיצירה שנכתבה על "קו התפר" שבין תקופת ההשכלה לתקופת חיבת ציון. יצירה זו מוצגת כמעשה כלאיים של האקטואלי והעל-זמני, של הלאומי והאישי-האוטוביוגרפי, כשם שהיא מכליאה את העברי ואת היווני בתוך גבולותיה של היהדות המודרנית.

בחטיבה השנייה – "מצבי גבול בספרות העברית ובתרבות המערב" – מורחב הדיון למפגשים שונים בין תרבויות מחוץ לטריטוריה של הספרות העברית ובתוכה: מאמרו של גלילי שחר דן במחברים ממוצא יהודי שפעלו במרחב הדובר גרמנית בשליש הראשון של המאה העשרים. בכתביהם של אותם סופרים שהיו מעורבים בשיח המודרניזם הייתה טמונה דינמיקה ספקנית, יצירתית והרפתקנית מאוד של מחשבת-זהות, שנעה בין קטבים של התכחשות וביטול המוצא לבין אופקים של היזכרות וגאולת העבר. מתחים אלה אינם נענים בהכרח לרעיון של ביטול דיאלקטי אלא משתרעים בשדה של הבדלים, או אפילו במרחב של סתירות פוריות. מיכל בן-חורין דנה בהתמודדותם של הסופרים תומאס מאן וגינטר גראס עם עברה של גרמניה בתקופת הנאציזם ומלחמת העולם השנייה מתוך קווי התפר שבין ספרות ומוסיקה, שהניעות ביניהם היא חלופה למתודות המוסדיות של טיפול בשאלת העבר. ביצירתם של גיבורי הביוגרפיות המוסיקליות, הנעים בין מרכז לשוליים, בין מוקדיה של עשייה חברתית לפריפריות, מזהה הכותבת פוטנציאל פואטי של תיעוד, מתוך עיצובם כמיתוס המגלם מבני עומק סוציו-תרבותיים, או כדמות פולחן האחראית לטקסים מהם נשקפים פניה של החברה. תפיסת החיים כהוויה לימינלית תמידית, כזו שהמוות שוכן בקרבה ללא הפרדה, מאפיינת את בחינתה של רלה קושלבסקי את מטפורת "המקום הריק" בסיפוריה של יהודית הנדל. התפיסות השונות של המוות נעות בין מחזוריות של ריקנות ומלאות, היעדרות והנכחה; יש שמוות מוטמע בתוך החיים עצמם כחלק מריתמוס קוסמי כולל, ויש שהוא מעוצב כטקס מעבר. נילי שרף גולד מסמנת את התנודות המשתקפות בפואטיקה של יואל הופמן, בספר

אפרים, באמצעות מעקב אחר הבנייתו של נושאו הכפול של הספר: פירוק הנישואין וכינונו של "אני" חדש ששייך לנוף המקומי. החטיבה השנייה נחתמת במבוא לספרו של א"ג גריימאס, על המשמעות, המתפרסם כאן לראשונה בעברית בתרגומה של לילך נתנאל. המבוא מציג את עיקרי התאוריה הסמיוטית, שעניינה בהגדרת הטקסט כיחידה של סימון ובחירת אסטרטגיות של קריאה וכתובה, מסירה וקליטה של "משמעויות" הנובעות מן המכלול. בדברים שהקדימה נתנאל היא נדרשת להקשר המחקרי שמתוכו נכתב הספר – שינוי אפיסטמולוגי שאפיין את המחקר הסמיוטי, שעיקרו בהמרת התחביר הנרטיבי בתחביר מודאלי.

החטיבה החותמת – "צדק פואטי" – פורשת ביריעה רחבה את גילומו של המושג בספרות ובתרבות. ביטויי השונים נדונים בהרחבה בספרה של מרתה ק' נוסבאום צדק פואטי (אוניברסיטת חיפה וספריית מעריב, 2003) נבחנים מהאספקט הפילוסופי והמוסרי במאמרה של רות לורנר, וכן בהשלכותיו המוסריות והחברתיות של ההיבט המשפטי, במאמרו של ידידיה צ' שטרן. מאמרה של רות ריכלברג ז"ל מוקדש לעיון בהמשפט של קפקא, ובמוקד מאמרו של גרשון שקד ז"ל – עיון משווה בין מוות בוונציה לתומאס מאן, ו"אגדת הסופר" לש"י עגנון. בשניהם מאתר שקד את גילומו של הצדק הפיוטי בהבניית דיוקנו של האמן כקרבן של אמנותו. שלומי מועלם עוסק בממד הנרטיבי ובממד האתי בסיפור "אמה צונץ" לבורחס, ומאמרה של דניאלה גורביץ' דן בצדק האלוהי באגדות המלך ארתור ובהשלכותיו המדיניות על המונרכיה האנגלית בימי הביניים. יסודותיה של חטיבה זו הונחו בכנס שקיימה המחלקה לספרות משווה לכבודו של פרופ' יהודה פרידלנדר עם פרישתו לגמלאות בנושא: "צדק פואטי: במשפט, בספרות ובהלכה". מארגני הכנס, דניאלה גורביץ' ושלומי מועלם, כינסו את המאמרים והקדימו לחטיבה זו דברים אחדים.

תודה מרובה שלוחה לעורכת הלשון חיה אלחייני, למנהלת הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן, מרגלית אבישר, לאן למדן וענת גל, צוות בית ההוצאה, ששקדו כולן על הבאתו של הקובץ לידי גמר.

תמר וולף-מונזון